

מבצע תקיפת המנהרות ההגנתיות בעזה במבצע "שומר החומות" כ'נשק הפתעה' - תא"ל (מיל') מאיר פינקל

בחינה ביקורתית של דרך הפעלתו

תא"ל (מיל') ד"ר מאיר פינקל הוא ראש תחום מחקר במרכז דדו.

פורסם לראשונה במאי 2021.

מבוא

ביום הרביעי למבצע 'שומר החומות' בעזה (14 במאי לפנות בוקר), ביצע צה"ל תקיפה רחבה באש אווירית - כ-160 מטוסים שתקפו בכמה גלים - מנהרות הגנתיות של החמאס באזור תחום בעזה - חלק מה"מטרו" שנבנה בעשור האחרון. על פי פרסומים גלויים, לקראת התקיפה ביצע צה"ל הונאה על ידי כוחות קרקעיים, שנועדה לגרום לכוחות חמא"ס להיכנס למנהרות, כדי שיוכל להגרם שם. לפי אותם פרסומים, נראה כי העניין לא צלח, וכמות ההרוגים של חמאס הייתה נמוכה משמעותית ממה שציפה צה"ל, בשנות ההכנות למבצע וגם ערב הפעלתו¹.

מאמר זה ינתח את המבצע, דרך השימוש במושג 'נשק הפתעה'. בצמד מאמרים בכתב העת 'מערכות' משנת 1995 הציג ד"ר אילן עמית מרפא"ל את הדילמות הכרוכות בשימוש ב'נשק הפתעה'. כמהנדס ברפא"ל הוא התמקד במאמריו באמצעי לחימה, אך דבריו תקפים גם ל'נשק הפתעה' (או יכולת הפתעה) מהסוג הנדון כאן - שילוב של מודיעין מדויק על יכולות שהאויב ניסה להסתיר ועד המבצע חשב שהן נסתרות, יחד עם יכולת תקיפה אווירית מדויקת ששוכללה לצרכים אלו. מבצע 'מוקד' הוא לצורך דיונינו 'נשק הפתעה' למרות שלא היה בו מרכיב טכנולוגי חדשני אלא שיטת פעולה מבוססת מודיעין מעולה.

למותר לציין, כי ל'נשק הפתעה' אמורה להיות השפעה ברמה האופרטיבית ואולי אף ברמה האסטרטגית.

מאמר זה יעסוק בהפעלת תוכנית תקיפת המנהרות כ'נשק הפתעה' תוך דיון בשתי רמות: האסטרטגית - בה הדיון מתמקד בשאלה האם נכון להפעילו בעימות, והאופרטיבית - בה השאלה היא האם נבנו נכון התנאים להפעלתו המוצלחת לאחר שהתקבלה החלטה העקרונית להפעילו. אעשה שימוש בדוגמאות מן ההיסטוריה הצבאית בהן נדון והופעל 'נשק הפתעה'.

העיתוי האסטרטגי של הפעלת 'נשק הפתעה'

עמית כתב במאמר ראשון בעניין על הדילמה העקרונית של עיתוי ההפעלה כי "לאחר פיתוחו של נשק חדש אשר טרם נחשף [או רכישתו], עולה השאלה: מתי כדאי להפעיל את הנשק ולהסתכן בחשיפתו על ידי האויב. הפעלה מוקדמת תבטל את גורם ההפתעה לעתיד-לבוא - היא תיתן לאויב שהות ללמוד את האמצעי החדש ולהסתגל אליו, ואולי אף להצטייד באמצעי נגד. התוצאה יכולה להיות אובדן האפשרות למצות את הפוטנציאל הטמון בנשק במשבר עתידי, שבו הייתה יכולה להיות לו השפעה רבה אלמלא נחשף." מצד שני, בדחיית השימוש באמצעי החדש "נוקטים גישה של מעין-התעלמות מן המשבר הנוכחי והקשיים שהוא מעורר, האנשים נפגעים, קרבות אינם מתרחשים על פי התכנון - ומעדיפים לשמור את הנשק למשבר העתידי. ואולם, המשבר העתידי עדיין לא בא לעולם; אפשר, אפילו, שלא יתרחש כל עיקר"². במאמר אחר הוא כותב: "אם ברשותך אמצעי חסוי, היכול להטות את הכף במערכה מכרעת, ואם נחשף משום שהשתמשת בו בטרם עת, תצטרך לקחת בחשבון שקנית את ההצלחה המוקדמת במחיר החמרת הקשיים שתעמוד בפניהם בשעת הכרעה. כיצד לחזק בצבא שיקולים כאלה? הרי המפקדים של היום נבחנים בראש ובראשונה

¹ יואב לימור. החושך בקצה המנהרה: כך השמיד צה"ל את "המטרו" של חמאס. אתר ישראל היום, 20/5/2021.

² אילן עמית. "נשק הפתעה יעיל לא רק כשהוא טרי", חלק א' (מערכות 340, 1995), 11.

בהצלחתם במלחמה האחת שעליה פקדו, ולא בהשפעתם על מפקדים אחרים במלחמות הבאות מה ביא אותם אפוא להסתכן בוודאות בהווה, למען יתרון מעורפל בעתיד?³

כדוגמה לדילמה, מציג עמית את הוויכוח שהתנהל בחיל האוויר במלחמת לבנון הראשונה, אם להפעיל את האמצעים שעמדו אז לרשות ח"א לתקיפת סוללות הטק"א הסוריות או להמתין למלחמה שתהיה קשה יותר מבחינת ישראל, כמלחמת יום הכיפורים. במקרה זה הוחלט להפעיל את האמצעים (לפירוט מקרה זה ראו במשך). עמית מציין כי הפעלת "נשק ההפתעה" אינה בהכרח "שורפת" אותו. האויב חייב לפענח אותו, לפתח לו מענה באמצעות תרגולות או אמצעי נגד, וזה לעיתים אורך זמן ממושך. שיקול נוסף הוא האפשרות, כי האויב ילמד על הנשק עוד לפני הפעלתו עקב פרסומים בעיתונות, בשל הפעלתו על ידי צד שלישי, או מחמת רכש של האויב ממקורות חוץ של טכנולוגיה או אמל"ח דומה⁴. עמית מציג מחקר אחר בנושא הרווח וההפסד הכרוכים בהפעלת 'נשק הפתעה', על פיו קשה מאוד לשמור 'נשק הפתעה' למקרה הנדיר שבו להפעלתו תהיה ערך סגולי גבוה. סיבה מרכזית היא אנושית-ביורוקרטית – במערכות ביורוקרטיות [כמו זו הצבאית]: "אנשים שוהים בתפקיד זמן מוגבל, ונבחנים על פי מה שהשיגו וביצעו באותה תקופה. במערכת כזאת יש נטייה חזקה לנצל את המשאב לטובת אותו אירוע, שעל פי הערכתך הוא החמור ביותר או בעל הערך הגבוה ביותר שיתרחש בתקופת כהונתך"⁵. רוב הדוגמאות לדילמות שמביא עמית התרחשו תו"כ מלחמה, כמו הפעלת הטנק על ידי הבריטים והנשק הכימי על ידי הגרמנים במלחמת העולם הראשונה, המוץ הבריטי נגד המכ"ם הגרמני במלחמת העולם השנייה או הלוחמה האלקטרונית הימית הישראלית במלחמת יום הכיפורים⁶. לגבי הפעלה באירועים בדידים שאינם במלחמה, כתב עמית כי "ישנם מצבים, שבהם קיימת המלצה ברורה להימנע מחשיפה או לדחותה... אפילו אם ההישג הצבאי קצר-הטווח נושא צביון מושך ומפתה". כדוגמה למקרה כזה הוא מציג את הטבעת המשחתת הישראלית 'אילת' על ידי טילי ים-ים 'סטיקס' שנורו מסטי"ל 'קומארי' מצרי ב-21 לאוקטובר 1967. זו הייתה הפעלה מבצעית הראשונה בעולם של טילי ים-ים מסטי"ל, והיא האיצה שינוי תפיסתי בצה"ל⁷. השינוי כלל מעבר לסטי"לים, השלמת פיתוח ל"א ישראלי⁸ וטילי ים-ים 'גבריאלי' מתוצרת 'מבתי'. 'גבריאלי' נולד מטילי 'לוז' שהחלה 'רפאלי' לפתח אחרי מלחמת סיני, פיתוחו הסתיים והוא הפך מבצעי ב-1969⁹. טילי 'גבריאלי' ופיתוח תורת הפעלה שנתנה מענה לפער הטווח בין טיל 'סטיקס' (כ-50 ק"מ) לשל 'גבריאלי' (20 ק"מ)¹⁰ הביאו (יחד עם שאננות המצרים והסורים שנבעה מתחושת עליונות) לידי תבוסה הערבים בלוחמה ימית במלחמת יום הכיפורים. במהלכה הוטבעו שלושה סטי"לים סוריים וארבעה מצריים, ללא פגיעה באלו של צה"ל. מחמד פוזי, שר ההגנה המצרי במלחמת יום הכיפורים, כתב על כך: "להערכתך, החוקרים האמריקאים בשיתוף עם הישראלים הצליחו לאחר לימוד מעמיק להשיג פתרון נגדי לטיל 'סטיקס' לאחר שהופתעו מכושף ההרס שלו במקרה טביעתה של המשחתת 'אילת' ב-21 לאוקטובר 1967 ומצאו את הדרך שמשבשת את דיוק הפגיעה בנוסף למכשירים האלקטרוניים נגד טיל 'סטיקס', שהותקנו בספינותיהם המצוידות בטיילי 'גבריאלי'¹¹. הסיבה להפעלת האמצעי החדשני באירוע שאינו מלחמה הייתה כנראה הצורך של צבא מצרים להוכיח הישגים, אחרי התבוסה במלחמת ששת הימים.

דוגמה הפוכה, של שמירת 'נשק הפתעה' ערבי לקראת עימות גדול צפוי, קשורה לטיילי הקרקע אוויר הסובייטיים מסוג S.A-6 שהיו חדשים בזירה וחיל האוויר הישראלי חסר מידע טכני עליהם שהיה נדרש לו לשם שיבושם. חילות האוויר המצרי והסורי לא הפעילו בקרבות האוויר שהתרחשו ב-13 בספטמבר 1973 – שלושה שבועות לפני המלחמה – את טילי ה-S.A-6 שהיו ברשותם: "וזאת לא

³ אילן עמית. "תבונה וטכנולוגיה בשדה הקרב העתידי" (מערכות 297, 1985), 37.

⁴ עמית. 1995, חלק א', 16.

⁵ שם, 17.

⁶ אילן עמית. "נשק ההפתעה יעיל לא רק כשהוא טרי" חלק ב', מערכות 341, 1995, 18-25.

⁷ זאב אלמוג. "הזירה הימית של ישראל- הערכה ולקחים" (מערכות 299, 1985), 12.

⁸ פיתוח רקטות מוץ "אבשלום" החל ב-1965 והושלם ב-1968. במקביל הוחל בפיתוח רקטות "אמנון" שנכנסה לשירות מבצעי ב-1972 – זאב בונן, רפא"ל- ממעבדה למערכה, נ.ד.ד. מדיה בע"מ, 2003, 47; על האצת פיתוח ה"א עקב הטבעת המשחתת כותב: תא"ל אלי, "ספינות גבריאלי, בניין הכוח שהביא לניצחון הימית במלחמת יום הכיפורים" (מערכות 296, 1984), עמ' 33.

⁹ רמי לונץ. "הסטי"ל- מרעיון להכרעה בים" (מערכות 362, 1999), 21.

¹⁰ לונץ 1999. עמ' 19-20; רמי לונץ, מלחמת יום הכיפורים בזירה הימית, בתוך (עורכים) גולן, חגי ושי, שאול, "מלחמה היום": חקרי מלחמת יום הכיפורים, תל אביב: מערכות, 2003, 389-408, 389-390.

¹¹ פרקים מתוך ספרו של מחמד פוזי- שר המלחמה של מצרים לשעבר- על מלחמת אוק' 73, חצב 843, 23.04.89, 35

רק כדי לשמור על סודיות מציאותו של נשק זה בידיהן, אלא גם על סוד הפעלתו, כדי ששיג – בעת השימוש בו, הפתעה חומרית ומוראלית – גדולה יותר. ואכן הפתעה זו הושגה¹². במקרה של תקיפת המנהרות בעזה ב'שומר החומות', נראה כי עצם הדילמה העקרונית בהקשר הפעלת נשק ההפתעה הייתה מצומצמת. ברקע לכך, ההבנה, כי מבצע זה, היה בעל מאפיינים דומים למבצעים מוגבלים קודמים בזירה - עופרת יצוקה [8-2009], עמוד ענן [2012], צוק איתן [2014] ולא סבב הסלמה קצר נוסף בין הצדדים. בנוסף, הפעלתו נראתה כמוצדקת לאור הנסיבות הייחודיות שהתפתחו (לרבות ירי המטחים, חרף הפגיעה הקשה בחמאס) והרצון להשיג שקט ארוך טווח עם סיומו.

התנאים האופרטיביים למיצוי מיטבי של הפעלת 'נשק הפתעה'

כל פעולה צבאית מוצלחת מחייבת תנאים מסוימים להפעלתה, בין אם מדובר בריכוז מאמץ, בידוד מרחב לחימה, הטעיה והונאה וכדומה. במקרה של הפעלת 'נשק הפתעה' הדבר כאמור חשוב שבעתים, שכן מדובר בפעולה שהצפיפות להשפעתה הן ברבדים האופרטיביים והאסטרטגיים של המלחמה.

אעשה שימוש במקרה היסטורי שבהיבט קבלת ההחלטות בו, ישנן אנלוגיות לא מעטות למקרה 'שומר החומות'. ההפתעה המודיעינית והכישלון המבצעי במלחמת יום הכיפורים בהתמודדות עם מערך הטק"א הביאו את חיל האוויר למהפכה תפיסתית ולבניית יכולת מערכתית, שהופעלו כעבור תשע שנים במלחמת 'שלום הגליל' במסגרת מבצע 'ערצב 19' ב-9 ביוני 1982, בו הושמד מערך הטק"א הסורי בבקעת הלבנון. היכולת המערכתית כללה מרכיבים של ארגון הפו"ש, שיפור התמונה המודיעינית, אימון ותרגול מערכתי, פיתוח אמל"ח חדשני ועוד¹³. היא נשמרה בסוד כ'נשק הפתעה' מול סורים במלחמה עתידית.

במהלך מלחמת שלום הגליל התברר כי הסורים יכנסו ללחימה וכי סוללות הטק"א שלהם בבקע לא יאפשרו לחיל האוויר הישראלי חופש פעולה מעל לבנון ולכן הוחלט לתקוף. מפקד חיל האוויר במלחמה דוד עברי כתב, כי בדיון בוועדת שרים לביטחון, הוא הציג את השיקולים לפרטיהם – מדוע הוא ממליץ לתקוף את המערך כולו שבבקע ועל גב הלבנון, ולא רק את חלקו, וזאת תוך הימנעות מהיגררות למלחמה כוללת עם סוריה: 'שני נימוקים קרדינאליים צבאיים הוצגו. האחד, שסיכון מטוסינו בתקיפה של חלק מהמערך, רב יותר מאשר בתקיפת המערך כולו, וכן ששבירה מוצלחת של צי סוללות יכולה להוות גורם הרתעה משמעותי כנגד מלחמה כוללת, אשר יחייב את הסורים למספר שנים של הכנות לפני נכונותם להיכנס להרפתקה נוספת. ההנמקה העיקרית הייתה שחשיפת היכולות החדשות שחיל האוויר פיתח והשתמש בהם לאחר מכן במלחמת של"ג 1982, מחייבת מיצוי הפתעה מלא של היכולות. מימוש חלקי עלול לדרבן לפתוח אמצעים נגדיים שימנעו הצלחה בעימות הבא. דילמה קשה שהוצגה הייתה שבמקרה של תקיפת חלק מהמערך, סביר שישוגרו טילים מחלקו הבלתי מותקף. האם לאסור על תקיפת הסוללות המשגרות? ואם ייפגעו מטוסינו? האם להפסיק את התקיפה ולבקש אישור ממשלה להמשך התקיפה על הסוללות המונעות תקיפה יעילה? תקיפה של חלק ממערך הטק"א יכולה להביא לתוצאה הפוכה שבה סוריה תטען שהניסה את מטוסינו ומערך טילי הקרקע-אוויר שוב גבר על חיל האוויר הישראלי. ועדת השרים אישרה, כמובן, את המלצתי אשר נתמכה על ידי ראש הממשלה'¹⁴.

בריאיון עימו¹⁵ ציין עברי כי דיון בנושא העיתוי והתנאים העקרוניים להפעלת המערכת (תפיסה, אמצעי לחימה, מודיעין) כ'נשק הפתעה' שפותחה כתגובה לכשלי מלחמת יום הכיפורים ושנועדה ביסודה ל'מלחמה גדולה', לא נידון עם הרמטכ"ל, אלא רק בפורומים בתוך חיל האוויר. בראייתו, דיון מסוג זה היה צריך להתבצע על ידי הרמטכ"ל ובשיתוף הדרג המדיני.

לאחר שהשיג את האישור להפעלה הנכונה בעיניו של 'נשק הפתעה' דאג עברי ליצירת תנאים אופרטיביים מיטביים למיצויה ובהם: דחיית התקיפה מיום שלישי (8 ביוני), כפי שתוכנן, ליום רביעי כדי להמתין להעברת חטיבת טק"א נוספת מרמת הגולן לבקאע בליל 8 ביוני ולאסוף עליה

¹² מקדם (סא"ל) הייתם אל-איובי, 'המאפיינים המהפכניים במלחמה הערבית-ישראלית הרביעית' (מערכות 234-235), 1974.

¹³ לפירוט תהליך בניין הכוח המלא, ראו: מאיר פינקל, 'בניין הכוח למבצע 'ערצב 19' (1973-1982)', בין הקטבים 21-20 (יולי 2019): 89-117.

¹⁴ דוד עברי. פרק בנושא פרשת מערך הטק"א בלבנון באביב 1981 – מורכבות תהליכים (עודכן באוגוסט 2009), בידי המחבר. הציטוט מופיע בספרי 'הרמטכ"ל – שישה היבטים בתפקודו של מפקד הצבא. מודן ומערכות, 2018.

¹⁵ ריאיון עם דוד עברי. מגדלי המוזיאון, תל אביב, 20.2.2017, במסגרת כתיבת הספר הרמטכ"ל.

מודיעין למוחרת בבוקר כדי לאפשר יציאה למבצע עם מודיעין מלא ומעודכן; תזמון ה"ש" כן שיתאפשר מיצוי מיטבי של פיזור המוץ המאסיבי (עשרות טונות), שהיה מרכיב חשוב ביכולת שפותחה; גם הפסקת המבצע בשלב שבו הופסק, לפני השמדת כל הסוללות, הייתה החלטה חריגה של ניהול סיכונים שאפשרה מיצוי הפעולה בלי להכנס לסיכונים מיותרים.¹⁶

מאפייני הדיון המקביל במבצע 'שומרי החומות' ייחשפו כנראה רק בעתיד. לפי פרסומים גלויים, יתכן שתקיפת מטרות בתת קרקע ביממות שלפני התקיפה הרחבה, גרמה לחמאס לחשוב כי ישראל השיגה מידע על חלק מתשתיות התת-קרקע שלו וכי יש למטוסי חיל האוויר יכולת אפקטיבית נגדה. יתכן כי הבנה זו, גרמה לו להחליט לפקוד על לוחמיו שלא להכנס למערכי התת קרקע מול הכוח הישראלי שביצע כאמור, לפי הפרסומים הגלויים, סוג של הונאה מוגבלת ביותר לגבי כוונתו להיכנס קרקעית, וגרמה לתוצאות המוגבלות ביותר בהרג פעילים שתוארו מעלה.

נראה במקרה זה, היה חסר תנאי מרכזי למיצוי אפקטיבי (אופרטיבי, בעל השפעה אסטרטגית) של 'נשק ההפתעה' – הסתרה - השארת חמא"ס באי ידיעה לגבי המודיעין של צה"ל ויכולת התקיפה שלו. עמית כתב, כי לעיתים מושגת הפתעה גם ללא הסתרה, אם לאויב יש קושי להסתגל ל'נשק ההפתעה' גם אחרי שנחשף אליו¹⁷, אך במקרה שלנו, ההסתגלות היא פשוטה יחסית - להמנע מכניסה למנהרות (מול הסתגלות קשה הרבה יותר למערכת תקיפת הטק"א ב-1982, כדוגמה).

הערך האסטרטגי של תקיפת המפקדים הבכירים ומתקני הייצור ביממות המבצע הראשונות נראה היה למקבלי ההחלטות כגבוה יותר מהסיכון האפשרי משחיקה אפשרית בהישג מבצע תקיפה רחבת-היקף של המנהרות שיתכן שעתיד היה לבוא ביממות הבאות. יתכן שלמסורת החשיבה באמצעות "מדרגות הסלמה" במבצעים בעזה היתה תרומה לכך, הגם שניכר כי ב"שומר החומות" נקט צה"ל בצעדי הסלמה מהירים יותר ומדורגים פחות מבעבר. רעיון של פעולה במדרגות במלחמת שלום הגליל – פעולה מול סוללה/ות בודדות כדי לאותת לסורים, נפסל מאותו סוג של שיקול.

סיכום והמלצות

'נשק הפתעה' הוא מושג חשוב לצורך בניין כוח והפעלתו. יש לדון בו בשגרה בהקשר סכנת חשיפתו בפעולות בט"ש ומב"ס מוגבלות, אך דיון זה לא חוסך דיון מעמיק על הפעלתו תוך כדי לחימה, בהקשר האסטרטגי הייחודי לכל אירוע. מאמר זה מציע כי לדיון יש שני רבדים – האם העיתוי האסטרטגי נכון, ומה התנאים האופרטיביים להפעלה מיטבית. במקרה של מבצע 'שומר החומות', נראה כי העיתוי האסטרטגי, כלומר עצם ההחלטה להפעיל את הנשק במבצע התקבלה תוך שקלול של הנסיבות הייחודיות של המבצע הנוכחי. מצד שני, ברור כי ההישג המבצעי, הרג מחבלים רבים, לא מוצה. לא ניתן לשלול כי במתח שבין הרצון להאיץ את סיום המבצע, עניין בעל חשיבות אסטרטגית, לבין הרצון למצות את ההישג האופרטיבי – הרג מחבלים – ההחלטה לטובת קיצור המערכה הייתה מוצדקת. עם זאת נכון יהיה לבחון כיצד דילמות מסוג זה, שודאי עוד צפויות לנו גם במבצעים לא-הכרעתיים נוספים, מתמתנות. במילים אחרות – נדרשת חשיבה כיצד במערכות לא-הכרעיות אפשר יהיה למצות באופן מיטבי את ערך "ההפתעות" מהבחינה האופרטיבית, אך מבלי להתפתות לשמור אותן למועד מאוחר יותר תוך תשלום מחיר אסטרטגי של התארכות הלחימה.

¹⁶ דוד עברי. "השמדת מערך הטק"א במלחמת שלום הגליל", מערכות 413, יולי 2007, עמ' 68-71.

¹⁷ עמית. נשק הפתעה, חלק ב'.